

TASI RÉKA

Mutatók és kompiláció 17–18. századi katolikus prédikációgyűjteményekben

En, az én vékony itéletem szerént, annyiba tartom az Indexeket a könyvekben, mint az óra-mutató kezeket, vagyis szíveket a' tornyokon: mert, a' mint itt egy tekintésre, az órák számát meg-tudhatni; úgy amott kevés munkával, a' könyvekben foglalt materiáknak sommáját ki-tanúlhatni.

– így nyilatkozik 1708-as kötetének, a *Sertum Sanctorum*nak 2. részében Illyés István az indexek hasznairól.¹ Magyar nyelvű katolikus prédikációskötetet kiadó kortársai között azonban egyedül marad, aki betűrendes tárgymutatóval is ellátja prédikációsköteteit, nemcsak a *Sertum Sanctorum*ot, de a *Fasciculus Miscellaneus*t is.² Nem véletlen talán, hogy jóllehet az index hasznairól szóló értekezést sűrű mentegetőzés előzi meg amiatt, hogy az egyértelműt, az index-használat módját taglalja, végül mégis részletekbe menően magyarázza el az indexek ususát nem ismerőknek, miként lehet a mutatóval mindenféle alkalomra prédikációt készíteni.

Amint Illyés köteteiből, előszavaiból és hivatkozásaiból kiderül, a Telegdi Miklós, Káldi György és Pázmány Péter nevével fémjelzett hitszónoki hagyomány sorában helyezi el magát.

Vannak ugyan, megvallom, prédikációs Magyar könyveink: de vagy öreg Tomusokban, mellyekre nehezebb kinek-kinek szert tenni; avagy ha apróbb szerű quantitásban-is, de nem szinte olly bőséggel [...] hogy többek azokhoz ne kívántassank.

– írja rájuk is utalva a *Sertum Sanctorum* bevezetésében.³ Az „inopia librorum” toposza rendszerint és Illyésnél is a prédikációs kötet megszületésének indoklásaként hangzik el, míg a munka nehézségei – és ennek következtében a kötet érdemei – kapcsán a „multitudo librorum” („copia librorum”) toposza jellem-

¹ ILLYÉS István, *Sertum Sanctorum: A dicsőült szentek dicsiretinek jó illatú virágiból kötött koszorú*, I–II, Nagyszombat, 1708, RMK I. 1755, Dddd1b

² ILLYÉS István, *Fasciculus Miscellaneus*, Nagyszombat, 1710, RMK I. 1779.

³ ILLYÉS, *Sertum...*, i. m., I, *4b

zõ.⁴ Míg pl. Telegdi postilláinak 3. kötetében ez még részletesen kifejtett érv,⁵ a 17–18. századi katolikus prédikációs kötetek (és nemcsak a magyarok!) esetében sokszor már csak maga a metaforikus címválasztás utal erre.

Ahogy ezt Maczák Ibolya úttörő kutatásaiból tudjuk, Illyés több esetben bizonyítottan kompilálta prédikációit, de „korában szokatlan módon pontos, margókon feltüntetett helymegjelöléssel és idézéssel”⁶ hivatkozott, valamint „szövegátvételeit jelentős mértékű, változatos eszközöket alkalmazó szerkesztői munkával illesztette saját beszédébe.”⁷ Eljárása tehát kortársai gyakorlatához képest tudósabb igényességről árulkodik, aminek fényében nem meglepő az elődökre történő hivatkozás önlegitimáló jellege sem.

Az is jellemző, hogy a kora újkori katolikus prédikációt vizsgáló Mihalovics Edének mi váltja ki az ellenérzését Illyés István prédikációival szemben: „az idézetek sűrűsége elhomályosítja és gyengíti az igazságban rejlő erőt” – fogalmaz Mihalovics.⁸ Bizonyos egyébként, hogy Illyés kötetei még szolgálhatnak tanulssággal a kompiláció tanulmányozóinak, akár ha a Paolo Segneritől vagy a Philipp Hartungtól származó szöveghelyeket vizsgáljuk behatóbban.⁹

Illyés esetében a példaképekhez való igazodás szándéka a fentiekén túl a kötetek használati lehetőségeit meghatározó összeállításában, megszerkesztésében is tetten érhető: miközben kora igényeihez igazodó kisebb méretű tomosok létrehozására törekszik, aközben a kötetek sokrétű és -funkciójú marginális bejegyzésekkel és mutatókkal történő ellátásával biztosítja az összetett szövegfelhasználás lehetőségét – akképpen is, ahogy azt elődei közül

⁴ A „multitudo librorum” toposza a kora újkori prédikációs-kötetek előszavaiban olyan kontextusban is megjelenik, ami szerint az elkészült kötet sok más könyvet képes önmagában helyettesíteni. Lásd Franz M. EYBL, *Gebrauchsfunktionen barocker Predigtliteratur: Studien zur katholischen Predigtsammlung am Beispiel lateinischer und deutscher Übersetzungen des Pierre de Besse*, Wien, Wilhelm Braumüller, 1982 (Wiener Arbeiten zur deutschen Literatur, 10), 63.

⁵ „Mert soc idő kell hozzá, hogy meg keressüc, és meg talallyuc, az Apostoloktul fogva eddig minden időbeli tudok jámbor tanitoknac, mi lött légyen arrol, amiről mi es irni akarunc, közönséges értelmec. Idöt kevan az is, hogy a mit irunc, egybe veszük a’ regieknc irásokkal, es meg lássuc, hogy azoktul semmibe ne kilömbözzön.” (TELEGDI Miklós, *Az evangeliomoknac [...] magyarazattyanac harmadic része*, Nagyszombat, 1580,) (2b, RMNy 474.)

⁶ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, 2010 (A Források Tükrében), 64.

⁷ Uo., 74.

⁸ MIHALOVICS Ede, *A katolikus prédikáció története Magyarországon, II: Pázmány Pétertől napjainkig*, Bp., 1901, 159.

⁹ Lásd pl. ILLYÉS, *Sertum...*, i. m., I, 105, 119, 125.

Telegdi Miklós vagy Káldi György kötetében láthatta: tehát alfabetikus indexszekkel is.¹⁰

A mutató táblák vagy lajstromok, vagy mutató lajstromok, ahogy a magyar nyelvű kötetekben előfordul megnevezésük, persze nemcsak az alfabetikus tárgymutató indexeket jelölik a korban, hanem a különböző típusú tartalomjegyzékeket vagy a bibliai helyek, szövegben előforduló nevek mutatóját is.¹¹ Jogosan jegyezte meg Maczák Ibolya a *Makula nélkül való tükkör* kapcsán, hogy az azonos elnevezés a segédletek hasonlóságára – vagy inkább hasonlóként felfogott voltára – utal,¹² Illyés prédikációinak paratextusaiból viszont az is kiderül, hogy a kötetében használt kétféle mutatóhoz két olvasótípus és olvasásmód tartozik: a „propositziók lajstromá”-t megelőző előszó a bőven megírt prédikációk szétbontását, „egyből két-három prédikáció” készítését javasolja, az index hasznáról szóló „utószó” viszont ennél aktívabb, excerpáló tevékenységet végző olvasót feltételez.¹³

¹⁰ Pázmány Péter prédikációs-kötete tárgymutató nélkül jelent meg, egy évszázaddal később azonban Kácsor Keresztély latin nyelven pótolta a hiányzó mutatót. A kéziratban maradt indexet HARGITTAY Emil közölte és ismertette: *Kéziratok latin nyelvű mutató Pázmány Prédikációiból = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, I, 130–159.

¹¹ A mutató középkori és kora újkori fogalomtörténetéhez lásd: Helmut ZEDELMAIER, *Buch und Wissen in der Frühen Neuzeit = Buchwissenschaft in Deutschland*, Berlin, De Gruyter, 2010, I, 503–533. Tanulmányában külön fejezet: *Zur Wissensarchitektur Buch: Der Index*, 512–518.

¹² MACZÁK, *i. m.*, 138.

¹³ Az excerpálás elméletéről és gyakorlatáról lásd: MACZÁK Ibolya, *Aranybánya a helyes olvasásból (Jeremias Drexel: Aurifodina) = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 275–279; UÓ, *Örökölt argumentumok: Ars compilandi és ars excerpendi néhány 18. századi prédikációban* = http://sermones.elte.hu/page/361tan_plaus_mibolya.pdf (Utolsó letöltés: 2014. 06. 08.); KISS Farkas Gábor, *A filológus Zrínyi és a reneszánsz olvasáskultúra = „Ritrar parlando il bel”: Tanulmányok Király Erzsébet tiszteletére*, szerk. SZEGEDI Eszter, FALVAY Dávid, ERTL Péter, Bp., L’Harmattan, 2011, 325–345. – A nemzetközi szakirodalomból szükséges megemlíteni: Florian NEUMANN, *Jeremias Drexels Aurifodina und die Ars excerpendi bei den Jesuiten = Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Helmut ZEDELMAIER, Martin MULSOW, Tübingen, Niemeyer, 2001, 51–62; ZEDELMAIER, *Buch und Wissen...*, *i. m.*, 522–527 (*Zum Lesen als Wissensproduktion: das Exzerpieren* c. fejezet). A kora újkori katolikus prédikációirodalom viszonylatában vizsgálta az excerpálást: EYBL, 4. jegyzetben *i. m.*, 39–86.

Werner Welzig a német nyelvterületen megjelent prédikációgyűjtemények kb. 800 tételes bibliográfiájából¹⁴ az 1670 és 1770 közötti időszakban megjelenőket külön vizsgálta a mutatók szempontjából, ezek a kötetek ugyanis paratextusaik sajátos jelentésképző kapcsolata révén külön csoportot alkotnak a prédikációgyűjtemények történetében.¹⁵ Welzig háromféle mutatót különböztet meg: egy téma- vagy tartalommutatónak nevezhető típust, mely elsősorban a prédikáció kiindulópontjaként megjelölt textus és a hozzá kapcsolódó hittétel vagy egy mondatban megfogalmazott beszédcél kombinációja, másodikként egy, a magyarországi prédikációkra nem jellemző, de német nyelvterületen gyakori, Abraham a Santa Clara vagy Franciscus Caccia beszédeiben is előforduló felhasználási/applikációs regisztert, „index concionatorius”-t, amely az egyes beszédek más alkalomra való felhasználását és beszédrészeik kombinációját biztosítja, és végül a betűrendes tárgymutatót.

A 17–18. század fordulóján megjelent magyar nyelvű kötetekben leginkább az első jellemző, bár a propositiók mutatójaként vagy a prédikációk summáit tartalmazó mutatóként elkészített lajstromok esetében a textus és a lapszámra utalás is gyakorta elmarad. Az összetettebb indexek hiánya persze nem véletlen: ezek készítése még a kisebb terjedelmű kiadványok esetében is elodázza a kötet kinyomtatását, terjedelmesebb műveknél viszont komoly munkát és időt igényel. Ugyanakkor az alfabetikus lajstrom emeli a kötet értékét, de mivel használati lehetőségeit szélesíti, ezért elvileg a potenciális vevők körét is kitérít. Ha több indexszel lát napvilágot egy kötet (pl. bibliai helyek, nevek mutatójával is), akkor az gyakorta a címlapon is feltűnik, ami a kiadói megfontolások mellett valamiféle szerzői büszkeségre is következtetni enged. Míg a Welzig által vizsgált prédikációgyűjteményekben szintén gyakori az indexek meglétének, sőt számának közlése a címlapon, Magyarországon ez inkább a protestáns postillákon jellemző, lásd pl. Geleji Katona István vagy Komáromi Csipkés György kötetét.¹⁶

¹⁴ Werner WELZIG, *Katalog gedruckter deutschsprachiger katholischer Predigtsammlungen*, Wien, 1984–1987 (Österreichische Akademie der Wissenschaften Phil.-Hist. Kl. Sitzungsberichte, 430, 484).

¹⁵ Werner WELZIG, *Vom Nutzen der geistlichen Rede: Beobachtungen zu den Funktionshinweisen eines literarischen Genres*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, 1979, 1–23.

¹⁶ RMNy 1720, 1825, 2197, 2298, 2888, 3194, 3252, 3322, 3418, 3511.

Érdeemes tehát a lajstromok szerepével kiegészíteni a szövegtekintély forrásairól tehető megállapításainkat,¹⁷ annál is inkább, mert a kora újkorban a népnyelvű irodalom legkülönbélebb műfajainál és szövegtípusainál bukkannak fel az alfabetikus indexek egyes fajtái, pl. katekizmusoknál, hitvitáknál vagy elmélkedő könyvekben.¹⁸

Kérdés persze, hogy a kora újkori prédikációk indexeinek kontextualizálásához milyen irányt válasszunk. A nemzetközi szakirodalom az általános tartalmú segédkönyveket (enciklopédiákat stb.) tüntette ki elsősorban figyelemmel, a vallásos irodalomra kevesebb figyelmet fordítva,¹⁹ pedig könnyű belátni, hogy sok tekintetben más lehet az egyházi műfajok mutatói vizsgálatának tétje is, akár ha csak arra gondolunk, amit Bárczi Ildikó a kora újkori prédikációk alfabetikus tárgymutatói és a népi vallásosság vagy a mutatók és a humanizmus szubkulturális tényezőinek kapcsolatáról mint vizsgálati lehetőségekről jegyzett meg.²⁰ A mutatókészítés technikájára vonatkozó elméleti megjegyzéseket (Conrad Gessnerét vagy Jeremias Drexelét²¹) viszont egyetemes jellegűnek tekinthetjük. Ettől függetlenül a jövőben talán nem lenne haszontalan a Werner Welzig által áttekintett prédikációs kötetek paratextusait, azok általános megjegyzéseit is figyelembe venni az indexek értelmezéséhez.

A kora újkori jegyzetkészítés, excerpálás módszereinek tanulmányozása és alaposabb feltárása a szakirodalom szerint olyan jelenségek megértéséhez is közelebb visz, mint a kora újkori segédkönyvek számtalan típusának formája és használata, valamint a kora újkori olvasás jellege,²² ezen túl pedig az íráshoz, valamint a memóriához való viszony. A kora újkori jegyzetekhez, jegyzetfüzetekhez tartozó tárgyszavas indexek, valamint a készítésükre vonatkozó ismeretek és a nyomtatott kötetek tárgymutatóinak rendszere nyilvánvalóan oda-

¹⁷ HELTAI János, *A szöveg tekintélyének forrásai Magyarországon a barokk kor elején = Hatalom és kultúra: Az V. nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Iyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai*, szerk. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, 2004, II, 74–87.

¹⁸ Lásd pl. Nádasi János elmélkedéseit: RMNy 2334, 2337, 2338.

¹⁹ Ann M. BLAIR, *Too Much to Know: Managing Scholarly Information before the Modern Age*, New Haven – London, Yale University Press, 2010, 117–172.

²⁰ BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi*, *Studia Litteraria*, 32(1994), 99–116, itt: 111.

²¹ Gessner *Bibliothecájának* 2. kötete, a *Pandectarum sive Partitionum universalium libri XXI* 1548-ben jelent meg, majd 21. könyve egy évvel később külön is publikálva lett, ebben olvasható a *Liber I. De indicibus librorum*. Lásd hozzá: Hans H. WELLISCH, *How to Make an Index – 16th Century Style: Conrad Gessner on Indexes and Catalogs*, *International Classification*, 1981, 10–15. Az indexkészítés elméletéhez is lásd: BLAIR, *i. m.*, Drexelhez: 79, 85.

²² BLAIR, *i. m.*, 62.

vissza hatás formájában összefügg, bevett gyakorlat például a kézikönyvek indexeinek, azok rendszerének használata saját jegyzetek készítéséhez.²³ A továbbiakban arra a kérdésre fordítom a figyelmemet, hogy a prédikációs kötetek nyomtatott indexei hogyan járulhatnak hozzá az olvasás, excerpálás és a memória fogalmainak, működésének vizsgálatához.

Illyés köteteiben a mutatók (a textust mellőző propositiók lajstroma és a „derekasb dolgoknak” betűrendes lajstroma) rendkívül bonyolult rendszert működtetnek a marginálisok többféle típusával karöltve. A propositiók lajstroma pontokba szedve tárja fel a prédikáció tartalmát és szerkezetét, ám nem egyszerűen a propositiók szövegének megismétlésével, hanem azok divíziójának láthatóvá tételével. A prédikációk propositója ugyanis az összetett szerkezeti vázat elrejtí, miközben a mutatók és a marginálisok – egy gyökeresen másféle olvasás jegyében – feltárják ezt a szerkezetet. A lajstromra referál ugyanis a szöveg margóján megismételt, a prédikációk tartalmi egységeit elkülönítő sorszámozás. A többi marginális megjegyzéstől tipográfiaailag is elkülönülő szerkezeti egységek (exordium, propositio, argumentatio, conclusio) és az argumentáció szerkezetét a margón leképező pontok mellett még legalább négy marginálistípus különíthető el a kötetekben: az auktoritásokra és a bibliai helyekre történő hivatkozások között külön csoportot alkotnak azok a szöveg-helyek, melyek a további érvek feltalálására hivatottak az olvasót buzdítani, leginkább a „Vide” felszólítással.²⁴ A szerkezeti egységeket feltáró számozáshoz kapcsolódnak a tartalomra vonatkozó latin nyelvű, rendszerint közhelyszerűen vagy rövidebb tárgyszóként rögzített megjegyzések. Mindezekon kívül viszont a szöveg retorikai kivitelezésére utaló terminusok is folyamatosan jelen vannak, mint pl. exemplum, similitudo, transitio (metabasis), applicatio, quaestio, responsio, anteoccupatio stb. Az alfabetikus tárgymutató viszont ezzel a rendszerrel párhuzamosan, a marginálisokkal csak helyenként érintkezve tárja fel a kötet matériáit – tehát a tárgymutatót pusztán a marginálisokra építve nem lehetett elkészíteni.

²³ BLAIR, *i. m.*, 90.

²⁴ Az angolszász kutatásban a kora újkori nyomtatott margináliák vizsgálatának és tipologizálásának számos eredménye látott napvilágot, a marginális hivatkozások történetéhez jól használható: Robert J. CONNORS, *The Rhetoric of Citation Systems, I: The Development of Annotation Structures from the Renaissance to 1900*, *Rhetoric Review*, 17(1998), 6–48; William W. E. SLIGHT, *Managing Readers: Printed Marginalia in English Renaissance Books*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 2001; Anthony GRAFTON, *The Footnote: A Curious History*, Cambridge, Harvard University Press, 1997.

Ezt a rendszert Illyés katolikus elődeinek és kortársainak kötetekben csak részleteiben találhatjuk fel. A marginálisok különféle típusai kisebb számban és következetességgel előfordulnak ugyan, alfabetikus indexet azonban csak Telegdinél és Káldinál találunk.

Telegdi három postilláskötetében²⁵ a betűrendes tárgymutató a szakirodalom által jellegzetesen 16. századiként leírt típusát azonosíthatjuk, amely a margókra nyomtatott összefoglaló megállapítások alapján készült, s rendszerint nem fordított nagyobb figyelmet az egy (fő)fogalom alá bekapcsolható mutatók egyesítésére.²⁶ Telegdi kötetiben a marginálisok két típusa, a forrásra utaló és a tárgyat megjelölő közül kétségkívül az utóbbi található nagyobb számban, és ezek az összefoglaló megállapítások a mutatókészítés egyértelmű kiindulópontjaként szolgáltak: az indexben használt kifejezésekkel rendszerint szó szerint megegyeznek. A mutató viszont válogat a marginálisok között: terjedelmi szempontokat és a kezelhetőséget szem előtt tartva nem épít be minden megállapítást. A prédikáció margóján megjelenő szövegek egyébként nemcsak a visszakeresésnek, hanem önmagukban egy más logikájú tájékozódásnak is az alapját képezik – egy folyamatában olvasandó, kontextualizáló „indexként” is működnek.

Telegdi alfabetikus tárgymutatója egyébként valóban nagyon elszórtan használ utalókat, valamint a főfogalom (Drexel alapján: „caput rei”²⁷) kijelölésénél számtalan következetlenség nehezíti a használatot. Jóllehet már Conrad Gessner hangsúlyozza a Pandekták 21. könyvében, a mutatókészítésről is tanácsokat adva, hogy annak haszna nem attól remélhető, hogy használója az elejétől a végéig elolvassa, hanem „ut consulat ea per intervalla”, Telegdi mutatója komolyabb keresési aktivitást vár el felhasználójától. Az index következetlenségei azonban a mutatókkal kapcsolatos kora újkori reflexiók értelmében nem szükségszerűen megvetendő hibák, hiszen a kényelmes keresési opciói nyomán támadó lustaság ellenében hatnak.²⁸

Az index és a szöveg kapcsolatát vizsgálva a szerkesztői metódus és szándék azért helyenként pontosabban is tetten érhető. Például a „Tisztesség kívánás közönséges vétek” és a „Ragadó betegség tisztesség kívánás” egymással

²⁵ TELEGDI Miklós, *Az evangeliomoknac [...] magyarazattyanc első része*, Bécs, 1577, RMNy 374; UÓ, *Az evangeliomoknac [...] magyarazattyanc masodic része*, Bécs, 1578, RMNy 418; UÓ, *Az evangeliomoknac [...] magyarazattyanc harmadic része*, Nagyszombat, 1580, RMNy 474.

²⁶ BLAIR, *i. m.*, 142.

²⁷ Uó., 91.

²⁸ Pl. Theodor ZWINGER, *Theatrum vitae humanae*, Basel, 1565. Idézi: BLAIR, *i. m.*, 138.

kapcsolatba nem állított mutatók szövegbeli referenciái, különösen a margón megjelenő tartalmi összefoglalók szerkezete arra enged következtetni, hogy az eredetileg „Tisztesség kívánás ragadó betegség” formájú tárgymegjelölés azért került az erkölcsi magatartás és annak minősítését megfordító szórendben az R betűhöz, felrúgva a „caput rei” (lásd Drexel) kijelölésének hagyományát, mert a mutatók ilyen szétírásával a szerző éppen a jobb találati arányt igyekezhetett előmozdítani – az éppen születőben lévő magyar nyelvű teológiai fogalomháló bizonytalanságait feltárva. Másfelől viszont arra is felhívja a figyelmet, hogy a klasszikus tárgymutatóként funkcionáló prédikációs indexek akarva-akaratlanul a nyelvi megformálás, megfogalmazás variabilitását, a „copia verborum” működtetésének lehetőségeit is feltárják, amikor ilyen variációkat mutatnak fel.

Telegdi Miklós postillái egyébként 1638-ban kései unokaöccse, Telegdi János kalocsai érsek és nyitrai püspök pénzén ismét napvilágot láttak,²⁹ helyesírási javításokkal – ez helyenként a mutató helyesírási javítását is eredményezte, ennek megfelelően mutatószók áthelyezésére is sor került, másféle átszerkesztés azonban nem történt.

Káldi György köteteiben ugyancsak kizárólag alfabetikus tárgymutatót találunk, ami viszont mind Telegdiétől, mind Illyésétől különbözik.³⁰

Káldi a mutató címe alatt elmagyarázza a levelek négy részre osztásának módszerét, amit már Conrad Gessner is javasolt a mutatókhoz, valamint részletezi a mutató illetén használatát, mondván „a’ mit tudni kívánsz, hamarabb feltalálhasd”. Ő már – Telegdivel ellentétben – következetesen elvégzi a mutatók „caput rei” alá rendelését, az összetartozó indexek egymáshoz kapcsolását, kereszthivatkozások alkalmazását. Mindeközben viszont alig találunk nála olyan mutatószót, -kifejezést, ami több egymás után következő oldalra (szekcióra) mutatna, mert tartalmilag lebontja őket, így egészen precízen lehet keresni és a keresést kombinálni. Káldi lajstromaiban az azonos főfogalom alá rendelt diverzifikált mutatók szigorúan következetesen az előfordulás sorrendjében állnak, topikus összekapcsolásukra nincs példa – tehát az alfabetikus rendet a kötetbeli előfordulás rendjével kombinálja.

A mutatók elkészítését valószínűsíthetően a szerzőtől különböző személynek tulajdoníthatjuk, erről árulkodik a „Szamár” főfogalom alá rendelt „annak tunyaságáról-valo tréfa” index a vasárnapi prédikációk kötetében. Ha a kötet megfelelő oldalához (515.) lapozunk, ott valóban megtaláljuk a klasszikus

²⁹ RMNy 1714, 1715, 1716.

³⁰ KÁLDI György, *Az vasarnapokra-valo predikatzioknak első része*, Pozsony, 1631, RMNy 1509; UŐ, *Az innepekre-valo predikatzioknak első része*, Pozsony, 1631, RMNy 1510.

fabulát a szamárról, aki sót cipelt a hátán, elfáradván azonban a folyóba dőlt, a só pedig feloldódott, rakománya könnyebbé vált. Ennek tudatában legközelebb is bedőlt a vízbe, de akkor már „spongyát” és gyolcsot szállított, ami megszívta magát vízzel.

Az eredetileg Plutarkhosznál (*De sollertia animalium*) Thálesz élete kapcsán olvasható történet számos úton érkezett a kora újkorba, Claudius Aelianus *De natura animalium* c. munkája mellett főbb közvetítője a középkori Aesopus-összeállítások voltak.³¹ A szamár története hagyományosan a lustaság példázata, Káldinál azonban más kontextusban, ritkább használatban jelenik meg: a szamár a bűnbánat által a bűnök terhétől megszabadulni akaró és tudó keresztény példázata: a szamár történetének misztikus értelme ez. Hogy a mutatóba mégis a lusta szamár kerül, annak oka valószínűleg a szerzőtől különböző, némiképp felületesen dolgozó mutatókészítő, aki felismeri a jól ismert történetet, de azt értelmező kontextusából kiszakítva, mintegy figyelmetlenül „címkézi”.

Káldinak általam az OSZK-ban használt kötetében egyébként kézírásos bejegyzések őrzik egyik régi használójának a nyomait.³² Klasszikus, a kötet használatát elősegítő margináliákról van szó,³³ egy-egy mondat aláhúzása, a

³¹ Vö. Francisco Rodríguez ADRADOS, *History of the Graeco-Latin Fable, III: Inventory & Documentation of the Graeco-Latin Fable*, Leiden, Brill, 2003, M 47: Asinus sale onustus.

³² A kora újkor könyvről való gondolkodásában az „usus libri” kiemelt fogalom. „Usus libri, non lectio prudentes facit.” – olvashatjuk több emblémáskötetben is, hangsúlyozva, hogy a szövegek felhasználása a könyvhöz való legideálisabb viszony. Lásd ehhez: William E. SHERMAN, *Used Books: Marking Readers in Renaissance England*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2008, xi–xvi.

³³ A nemzetközi szakirodalomban a margináliák kutatásának nagy hagyománya és gyakorlata van. Meghatározó jelentőségű volt ebből a szempontból: Anthony GRAFTON, Lisa JARDINE „*Studies for Action*”: *How Gabriel Harvey read his Livy*, *Past & Present*, 1990, 30–78. További fontos szakirodalom: SHERMAN, *i. m.* – Sherman megállapítása szerint a leggyakrabban annotált nyomtatványtípus a kora újkori irodalomban a hitvita. A késő középkori és a kora újkori margináliatípusokat többen csoportosították, lásd pl. Elaine E. WHITAKER, *A Collaboration of Reader: Categorization of the Annotations in Copies of Caxton's Royal Book*, *Text*, 1994, 232–242; Carl James GRINDLEY, *Printed And Written Marginalia In Documents From The British Isles 1300–1641: Notes Toward A System Of Classification = The Medieval Professional Reader at Work*, ed. Kathryn KERBY-FULTON, Maidie HILMO, Victoria, University of Victoria, 2002 (E L S Monograph Series, 85), 71–149. – A magyar kutatás elsősorban a hitviták margóin megjelenő, a felekezeti identitást performáló, a másik felekezettel vitába szálló bejegyzéseket méltatta nagyobb figyelemre, pl. KLANICZAY Tibor, *Vita a könyv margóján*, Magyar Könyvszemle, 1962, 53–5; Ua. = K. T., *Hagyományok ébresztése*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 242–248. Újabban: TÓTH Zsombor, *Hitvita és marginália: Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához” (Esettanulmány)* = „Tenger az igaz hitrül való egyenlenségek vitátságának

margón történő megjelölése (NB. rövidítéssel vagy valamilyen szimbólummal), figyelemre, feljegyzésre méltó elemek azonosítása a margóra írt, szövegtípusra vagy retorikai funkcióra utaló megnevezéssel: „proverbium”, „similia”, „exemplum”, „historia”, „fabula”, valamint további tárgyszókkal, amit a kora újkori traktátusok a könyv birtoklása esetén első lépésként jelöltek meg afelé, hogy az olvasó saját excerptált szöveggyűjteményt hozzon létre.³⁴ Káldi olvasója a szöveg egységeit helyenként számozással emeli ki, a sajtóhibákat, a hivatkozások pontatlanságait javítja, valamint a „copia rerum” jegyében bővíti a kapcsolódó biblia helyeket is. A margón elhelyezett belső keresztivatkozások azonban nem egyszerűen a szöveg, hanem a mutató aktív használatáról is árulkodnak. Ezen felül olyan, a tartalomra irányuló megjegyzések is a kötetbe kerülnek, amelyek esetében azt sejtethetjük, hogy a mutatóból kimaradt fogalmak feltüntetése a bejegyző célja (pl. „praelatusok”, „gyóntó atyák”).

A kézirásos bejegyzésekben tehát a szöveg nyomtatott margináliáinak pontosítása, kiegészítése történik egyfelől, a mutatóval való aktív konzultációs folyamatban, ami elsősorban a kötet hosszú távú használatának jobbítását célozza. A figyelemre méltó elemek retorikai funkcióval történő megjelölése, az olvasási intenció logikája mentén összetartozó helyek keresztutalásokkal történő összekapcsolása, valamint a szöveg magyar nyelvű citátumainak latin eredetivel történő kiegészítése azonban egyfajta kontextualizáló figyelmet mutat: az olvasás nemcsak a megjegyzésre, feljegyzésre, felhasználásra érdemes helyek azonosítását végzi, hanem azok kontextusban történő működésére is figyelemmel van.³⁵

eláradott özöne...”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 175–197; BITSKEY István, „Nem úgy bátya!”: *Marginálisok Pázmány Kalauzában = „Nem szálljed az emberiség!”: Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, felelős szerk. CSÁSZTVAY Tünde, szerk. CSÖRSZ Rumen István, SZABÓ G. Zoltán, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 475–479; HARGITTAY Emil, „*Petrus Pazmannus pascit per pascula porcos*” – *hitvita a Kalauz margóján* = H. E., *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas, 2009 (*Historia Litteraria*, 25), 69–81.

³⁴ BLAIR, *i. m.*, 72.

³⁵ A szakirodalom az excerptálás elméletét is figyelembe véve szokott különbséget tenni a fragmentáló, ill. felületes és a kontextualizáló, elmélyülő olvasás gyakorlata között. Mások viszont hangsúlyozzák, hogy a kétféle olvasásmód szétválasztása a kora újkori olvasás félreértését jelenti, hiszen a különálló szövegrészek gyűjtését már az iskolában is az eredeti szöveg retorikai és dialektikai struktúrájának figyelembevételével tanították. Vö. Jennifer RICHARDS, Fred SCHURINK, *The Textuality and Materiality of Reading in Early Modern England*, *Huntington Library Quarterly*, 2010/3, 345–361.

Ugyanakkor a memória másféle működésének nyomait is tetten érhetjük a kötet bejegyzéseiben: több példa esetében a kézirásos bejegyzések olyan latin citátumoknak, gnómáknak vagy proverbiumoknak a szövegben előforduló magyar mellé írását jelentik, amelyek máshol, a gyűjtemény más helyén nyomtatva ott szerepelnek a margón. Az olvasó, úgy látszik, a kötet margóját a memória gyakorlásának helyszínévé nevezi ki.

Az ilyen, látszólag nem túl izgalmas marginálisokkal megtűzdelt kötetben az annotációk a szövegekkel, az indexekkel és a nyomtatott marginálisok rendszerével együttolvasva tehát a szöveg használatának olykor mélyebb rétegeibe is beavatnak bennünket.

Míg Telegdi és Káldi kötetei elsősorban az alfabetikus tárgymutató mentén tárhatók fel, Illyés István prédikációgyűjteményeiben már egyszerre többféle „index”, kidolgozott és rendszeres nyomtatott margináliákkal kiegészülve, kínálja fel a szöveget a feldolgozásra. Nála – ahogy Káldinál is – az alfabetikus index keresztutalásokkal van ellátva, sőt, látható törekvés az is, hogy a külön mutatóként föl nem vett, de a többi mutatóba foglalt fogalmak – tipográfiai kiemeléssel – tárgyszóként ugorjanak ki a szövegből. Ez segítheti a teológiai fogalmi háló kidolgozottabbá tételét, a keresési eredményességet, de a copia verborum-ot is előmozdíthatja. Káldi rendszeréhez képest viszont feltűnő különbség a „caput rei” alá sorolt tárgyszavak közti rend is: a kora újkorban nem természetesnek számító,³⁶ mert a dolgok közti kapcsolatot eltakaró és helyette a szavak mesterséges viszonyán alapuló rendnek számító alfabetikus és előfordulási rend közé helyenként a topikus viszonyok szerint elhelyezett mutatószavakat illeszti, vagyis a mechanikus rend mellé rendelve a teológiai témák – a prédikációban való elmondhatóságot is figyelembe vevő – összefüggésének rendszerét.

Illyés három kötete keresztivatkozásokkal is össze van kötve: a *Fasciculus Miscellaneus*-ban a szerző több argumentumért, egy-egy téma bővítéséhez forrásként ugyanúgy ajánlja saját korábbi köteteit, mint Telegdiét, Káldiét vagy Pázmányét. Tanulságos, hogy a kötetek alfabetikus tárgyindexének vizsgálata is ezt az összefüggést igazolja: az azonos főfogalmak, de főként az alájuk sorolt diverzifikált mutatók közt átfedés alig van, ahol mégis, ott a teológiai közhely más-más kontextusban jelenik meg vagy más bibliai helyekkel épül fel. Ezt mutatók sorozatán néztem végig, itt csak egyet emelek ki: a „Bűnök büntetési ez életben-is” (*Sertum Sanctorum* I. kötete, a *Fasciculus Miscellaneus*-ban a követke-

³⁶ BLAIR, *i. m.*, 126–127.

zőképp megfogalmazva: „Bűnök büntetése itt-is ez életben”) mutatóhoz tartozó szöveghelyeken a bibliai locusok kötetekbeli szétosztásának nyilvánvaló példáját látjuk, amire a *Fasciculus Miscellaneus* szövegében a hitszónok még egy megjegyzésben utal is: a „nemcsak Mózesnél olvassuk” utalása ugyanis akkor válik érthetővé, ha feltárjuk, hogy a *Sertum Sanctorum* megfelelő helyén csak Mózes öt könyvéből válogatott példák állnak az állítást igazolandó, míg a *Fasciculus Miscellaneus*-ban csak a *Biblia* más könyveiből származnak az argumentumok. A hitszónok szándéka szerint tehát kötetei és annak mutatói együtt, egymást kiegészítve adják az excerpálás kiterjedt forrásbázisát.

Mindeközben a margón megjelenő tartalmi és retorikai mutatók egy kontextualizáló olvasási módra és az excerpálást követő szövegprodukciónak mikéntjére irányuló tájékozódásra adnak lehetőséget. A margóra kerülő retorikai fogalmak főképp a kivonatolható részek összefüggő szövegbe illesztésére vonatkozó „példagyűjteményként” működnek, ugyanis már nem arra vonatkoznak, hogy mit, hanem hogy miként lehet mondani: a transitio alakzatának pl. számos változatát mutatják be. A latin nyelvű tematikai megjegyzések pedig a szöveg nagyobb szerkezeti egységeinek kijelölése mellett helyt adnak olyan tárgyszavaknak is, melyeket a tárgymutatóba, a „derekasabb dolgok” csoportjába, a teológiailag releváns témák közé belefoglalni nem lehet, pl. „astrologia”, „physiognomia”, „observationes superstitiosae”. Ez utóbbiak a mutatóban csak a következőképpen jelennek meg: „Babonaságok és varázslások tiltatnak. pag. 48.” Egyébként ez a fajta, a margón végigfutó „index” gyakoribb a kortársaknál is: Illyés András magyar nyelvű köteteiben magyarul tanulmányozható ennek jellemzően narratív jellege, vagyis az a tulajdonsága, hogy az adott prédikáció margóin megjelenő tárgyszó- vagy témalista gyakran a többi tárgyszó összefüggésében, azok egymás után olvasásában érthető meg.³⁷

A mutató és a margókon felépített implicit „mutatók” mint az excerpálás kiindulópontjai nemcsak feltárják az olvasó keresési gyakorlatáról, potenciális olvasási stratégiáiról való tudást, hanem nagyon erőteljesen meghatározzák, irányítják és formálják azt. Az indexben öröklődő fogalmi háló pedig nemcsak a szó technikai értelmében szolgálhat kiindulópontként a szükséges teológiai tudás rendszerezésében, hanem mint az olvasott szöveg egységeinek érzékelésében meghatározó tényező is szerepet játszik, a jegyzetelés kora újkorban

³⁷ ILLYÉS András, *Megrövidített Ige az-az: Predikációs Könyv [...] Első Rész*, Nagyszombat, 1691, RMK I. 1415. ILLYÉS András, *Megrövidített Ige [...] Második Rész*, Bécs, 1692, RMK I. 1416. ILLYÉS András, *Megrövidített Ige [...] Harmadik Rész*, Bécs, 1692, RMK I. 1417.

forgalomban lévő „műfajaival” karöltve – akár ha a Drexel-féle lemma, adversaria és historica kategóriákra gondolunk.

Továbbá ahogy az excerpálás a megjegyzendő dolgok szöveges adatbázisát hozza létre, úgy a kötet tárgymutatói is a memória mankóiként szolgálhatnak. A 16–17. században komoly támadások érték a „localis memoria” középkorban széles körben népszerű technikáit,³⁸ ezzel párhuzamosan előtérbe került a jegyzetelés mint a memória legfőbb eszköze, s a „localis memoria” fogalma a 18. századra átalakult a megjegyzendő dolog papíron elfoglalt helyét rögzítő memóriatechnikává.³⁹

³⁸ Ennek izgalmas példája Bethlen Miklós önéletírásában olvasható, ahol a szerző beszámol arról, hogy tanára, Keresztúri Bíró Pál szép összegért adta át a bibliai szövegek, szöveghe-lyek megjegyzésére is alkalmas lullianus módszer értelmében vett „localis memoria” alapjait, maga Bethlen viszont másféle módszert tart célravezetőnek, a bibliai helyek és a bibliai szöveg egymás alá másolását és bemagolását. Vö. BETHLEN Miklós *önéletírása*, I–II, s. a. r. V. WINDISCH Éva, bev. TOLNAI Gábor, Bp., Szépirodalmi, 1955 (Magyar Századok), I, 144, 153–154.

³⁹ ZEDELMAIER, *i. m.*; BLAIR, *i. m.*, 75–80.